

Kalló Olga Borbála

**András Edit – Mélyi József – Pető Andrea (szerk.):
Elhallgatva. A háborús erőszak története és megjelenítése.
Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2022. 299 oldal.**

Az András Edit, Mélyi József és Pető Andrea szerkesztette *Elhallgatva. A háborús erőszak története és megjelenítése* című tanulmánykötet a Háborúkban megerősakolt nők emlékezete projekt keretén belül Budapest Főváros Önkormányzatának támogatásával, 2022-ben került kiadásra Budapest Főváros Levéltára által.

A kötet felépítését tekintve négy fő egységre tagolódik, melyek válogatott tanulmányai, valamint az utolsó fejezet interjúi révén bepillantást nyerhetünk a nők háborús megerősakolásának történetébe, megismerkedhetünk az erőszak vizuális megjelenítésének lehetőségeivel, valamint a traumafeldolgozás folyamatával és az emlékműállítás széles spektrumot átölelő jelentőségével.

Ahogy a szerkesztői előszó is utalást tesz rá, a háborús nemi erőszak témaköre hosszú időn keresztül tabunak számított. A borzalmakat elszenvedett nők nem hozhatták nyíltan felszínre a gondolataikat, az érzéseiket, hanem egyedül, önmagukba fordulva próbálták a traumát feldolgozni. Ez a néma csend pedig az elérhető források, így a témát övező és egyre inkább kibontakozó kutatások esetében is negatívan hatott. A hallgatás azonban az örökkévalóságig nem tartható fenn, mivel a szüntelen őrlődés, az önmarcanogolás, a ki nem mondott szavak által egyre növekvő lelki teher – egy támogató és megértő közeg hiányában – fokozatosan, belülről emészti fel az érintett személyeket. Ebből az állapotból kiutat jelenthetnek a nyíltan felvállalt érzelmek, az elmondott személyes történetek révén megelevenedő egyéni sorsok szélesebb körben való ismertté válása.

A háborús nemi erőszak kutatására és feldolgozására, valamint a témával kapcsolatos érzékenyítésre irányuló törekvések közül nem az *Elhallgatva* az egyetlen és kizárólagos példa. A nők elleni erőszak második világháború alatti történetét mutatja be Kunt Gergely *Kipontozva...*, valamint Pető Andrea *Elmondani az elmondhatatlant* című könyve is. A szerzők szintén említést tesznek például a traumafeldolgozás lehetőségeiről, mint amilyen a nők egymás közti segítő kapcsolata,¹ de képet kaphatunk az erőszak vizuális kultúrájának alakulásáról is.² Ezek ismeretében jogosan merülhet fel az olvasóban az a kérdés, hogy mennyiben tud még az *Elhallgatva* című tanulmánykötet újabb nézőpontokat felvillantani, és eddig megfelelő mértékben fel nem dolgozott forrásanyagokkal szolgálni.

Ahhoz, hogy a kötet értékeit és a hazai szakirodalomban is hiánypótlónak számító jellegét felismerjük, nem is kell hosszan elmélyülni a sorok között, hiszen már a *Történeti emlékezet* címet viselő első fejezetben kibontakozik, hogy ez a munka – az előbb említett művekkel ellentétben – a vizsgálat tárgyát nem szűkíti le kizárólag a magyarországi eseményekre és a II. világháború időszakára, hanem határokon és különböző korszakokon átívelően igyekszik képet nyújtani a nők helyzetéről. Ez a megközelítési mód pedig alátámasztja, hogy a háborús erőszak nem egyedi és egyszeri történés, hanem a tér változásával

¹ Kunt 2019. 134.

² Pető 2018. 190–196.

és az idő múlásával visszatérő jelenség, amely egyre inkább indokolttá és nélkülözhetetlenné teszi a témával való foglalkozást. Ebben a tekintetben fedezhető fel a kötet másik jellegzetessége, hogy a válogatott tanulmányok szerzői elsősorban történészek s művészettörténészek, de van köztük antropológus, szociológus-politológus³ és pszichológus⁴ is; így több tudományterületet lefedve kellő alaposággal, részletességgel és olykor vizuális elemek alkalmazásával teszik a kutatásuk tárgyává a háborús erőszak eseményeit, a megemlékezés lehetőségeit és annak kollektív vonzatait.

A kötet tehát egy rendkívül sokszínű szerzőgárdát vonultat fel, amit tovább fokoz az a tény, hogy közülük többen felsőoktatási intézmények tanáraiként,⁵ doktorandusz hallgatókként,⁶ különböző kutatócsoportok tagjaiként, galériák és múzeumok munkatársaiaként⁷ vagy folyóirat-szerkesztőként⁸ végzik kutatásaikat. Ezek a tevékenységi körök lehetővé teszik az adott témában való elmélyülést, a szakmai tudás folyamatos bővítését és az új tudományos eredmények mások felé történő közvetítését, a fellelhető források széles körű feltárását és feldolgozását. Ezt a megállapítást támasztja alá, hogy a tanulmányok meglehetősen heterogén forrásbázison alapulnak, így az elbeszélő forrásoktól, a bibliai történetektől kezdve, a haditudósításokon, az újságcikkeken, a katonanaplókon, valamint az orvosi és jogi viták anyagain át, egészen a hadikár-bejelentő ívekig, illetve a rendőrségi és csendőrségi jelentésekig terjedő forrásanyag segítségével történik a nők ellen elkövetett múltbéli erőszak bemutatása. Az egyes eseteket övező törvényi szabályozás és az alkalmazott szankciók köre a különböző jogi dokumentumok elemzése által válik megismerhetővé. A már így is tekintélyes méretű forrásbázis azonban még korántsem érte el végső formáját, hiszen Pető Andrea egy újabb szempont felvillantásával a vizuális megjelenítést, mint új forráscsoport beemelését javasolja a kutatási mezőbe. Ez az irányvonal pedig további kérdéseket vet fel a tekintetben, hogy beszélhetünk-e egyáltalán olyan történelmi tényről, amely nem rendelkezik vizuális reprezentációval.

Az említett források ismeretében úgy gondolhatnánk, hogy a tanulmányok egyszerre túl sok kutatási területet igyekeznek görcső alá venni, melynek következtében a felületesség és a témák közötti „csapongás” magát a követhetőséget, az átláthatóságot veszélyeztethetik. Ezek a kezdeti félelmek azonban a lehető leghalványabb módon sem igazolódnak be, hiszen a kötet egy logikusan szerveződő gondolatmenetet követ, melynek szálai az azonos arányt képviselő, összefüggő és egymásra építő írások révén egy teljes egészzé fonódnak össze. Ez a tematikai sokszínűség valójában a Háborúban megerőszkolt nők emlékezete projekt egyik alapvető elvárását testesíti meg, mivel az emlékművek (mint köztéri műalkotások) felállításán kívül a téma iránti érzékenyítés is jelentős szerepet játszott a kötet szerkesztése során.

Ezen célkitűzések fényében szerveződnek tehát egy egységgé a kiválasztott tanulmányok, melyek első nagyobb csoportja a nők elleni erőszak történetével foglalkozik. Ismertetésre kerül a magyar–oszmán harcokkal kapcsolatban egyre inkább felszínre kerülő leányrablás, majd az első és második világháború folyamán a katonák által elkövetett nemi

³ Bagi Judit

⁴ Schell Gergely

⁵ Fedeles Tamás, Pető Andrea, B. Nagy Anikó, Turai Hedvig, Vincze Teréz, Mélyi József

⁶ Svégel Fanni, Lator Anna Luca

⁷ Gadó Flóra, Leposa Zsóka

⁸ Magyar Fanni

erőszak jelensége. Kitekintésként képet kapunk a délszláv háború eseményeiről, a Boszniában felállított fogoly- és nemierőszak-táborok működéséről, valamint az egyik legjellemzőbb elkövetési módról, a kényszerterhességről. Megelevenedik előttünk a hutu és tuszi etnikai konfliktus, a ruandai népirtás és az erőszak eszközeként alkalmazott kényszerházasság intézménye. A szerzők munkáinak jelentőségét tovább növeli, hogy azokban a központi trauma ismertetésén túl a nemi erőszak következményeiről, a nemzetközi jogalkotásra gyakorolt hatásokról, az erőszak visszaszorítására tett kísérletekről és az áldozatoknak történő segítségnyújtásról való értekezés is helyett kapott. Fedeles Tamás megállapítása szerint a nők elleni erőszak a késő középkori Magyarország területén, sőt egész Európában és még azon is túl meglehetősen gyakorinak mondható, amely már egyszerűen nemcsak a háborúk velejárójának tekinthető történet, hanem lassan a mindennapok szerves részévé váló, törvényi szankcionálásra szoruló tényező (33).

A következő egység a *Vizuális reprezentációk* vizsgálata köré szerveződik és az erőszak eltérő művészeti ágak révén történő megjelenítését igyekszik bemutatni az ókortól egészen napjainkig terjedően. Már a görög és római forrásokban fellelhetők a nőablás és az erőszak különböző esetei. Példákat találhatunk az ótestamentumi nemi erőszak rituálékra, majd a nemi erőszak narratívák és a keresztény nézetek kapcsolatának vizsgálata révén arra is választ kapunk, hogy miért hiányzik az Újtestamentumból az ilyen jellegű cselekedetek megörökítése. Időben előre haladva a két világháború közötti időszak kulturális szempontból történő megközelítése jól szemlélteti, hogyan és miben nyilvánultak meg az első világháború következményei. Jelentős változás következett be a férfi és a női nem által korábban képviselt tulajdonságokban, amely főként a már több területen is szabadságot élvező „új nő” megjelenésében, a hagyományos férfiasság válságba kerülésében és a családi életet ugyancsak átszövő erőszak jelenlétében ragadható meg. Ez a fajta fordulat a kultúra világát sem kerülte el, ugyanis a nőkkel szembeni erőszak és a kéjgyilkosságok vizuális megjelenítése a képzőművészetek és az irodalom gyakori tényezőjévé nőtte ki magát. A nemi erőszak reprezentációjában az 1970-es évek jelentették a fordulópontot, ugyanis a létrejövő segélyközpontok, szervezetek és a megrendezésre kerülő konferenciák mellett a művészek kortárs performatív gyakorlatokkal igyekeztek hozzájárulni a témát övező tabusítás visszaszorításához. A későbbi időszakokban az említett performanszok tovább élő gyakorlata mellett a különböző médiumokban nyert egyre nagyobb nyilvánosságot a nők elleni erőszak, a nemi erőszak társadalmi és jogi megítélésének a változását célozva meg. A téma feldolgozása végül a filmművészet irányából is megvalósul, melynek keretében három kontinens filmművészetéből származó alkotások jellegzetes vonásai kerülnek a vizsgálat középpontjába. A filmek emlékezésben betöltött szerepe válik a leginkább hangsúlyossá, ugyanis az elemzett fikciós játékfilmek különböző narratív technikák és audiovizuális elemek alkalmazásával olyan eseménysorokat képesek megjeleníteni, melyeket az elmondhatatlanság és a láthatatlanság ténye övez. A felvázoltak alapján megerősítést nyer B. Nagy Anikó kijelentése, mely szerint az idővel háttérbe szoruló vagy új alakot öltő mitológiai és bibliai motívumok ellenére a nemi erőszak szokásrendjeit fenntartó modellek jelen vannak és velünk is maradnak az elkövetkező korok folyamán (138).

A harmadik tematikus egységet azok a tanulmányok alkotják, amelyek a *Feldolgozás és emlékművek* kérdésköre alapján a felállított köztéri emlékművek részletes vizsgálata köré szerveződnek. Az emlékművek által reprezentált nemi szerepek rámutatnak arra, hogy bár a női alak gyakori szereplője az ilyen ábrázolásoknak, az így megjelenített női kép mégsem magát az egyént, egy konkrét, névvel rendelkező személyt testesít meg, hanem

egy alárendelt szerepet, az áldozatiságot vagy éppen a múzsaként való funkcionálást közvetíti. A nők által betöltött szerep századokon átívelően szoros összefüggésben állt a maskulinitás kultúrtörténetével, így ezek párhuzamos elemzése elkerülhetetlen. Az emlékművek ábrázolásmódjában az első világháború hozott jelentősebb fordulatot, aminek következtében az „erős” és az „egészséges” nemzet ideájával azonosított férfialakok helyét a sebesült és az elesett katonák személye vette át, míg a nők az új társadalmi pozíciók kivívása ellenére sem jutottak központi szerephez; így továbbra is csak az emlékművek passzív figuráiként jelentek meg. A ritka kivételek egyikeként említést érdemel Milica Stojadinović-Srpkinja, szerb költőnő saját jogon kapott szobra, valamint az új kontextusba helyezett női akt ábrázolása a *Magyar Fájdalom szobrának*⁹ kalandos útja révén (228–231).

Az emlékművek funkciói azonban nem merülnek ki a változó nemi szerepek közvetítésében és a megemlékezésre törekvő szándékban, hiszen a tüzetesebb vizsgálatuk révén feltárhatóvá válik a propaganda és a hatalom kiszolgálójaként történő működésük is. Az általuk feldolgozott témák folyamatos átalakuláson mentek keresztül, melynek következtében a győzelem vagy éppen a gyász jelenségének ábrázolását fokozatosan az elszenvedett traumák és veszteségek egészítették ki, míg a 20. század végén már a nők elleni erőszak megörökítése is helyett kapott. Az ezt követő időszakban a public art eszközeivel folytatódott a klasszikus köztéri emlékművek megkérdőjelezése és átformálása, de újabb művészeti alkotások is felszínre kerültek, amelyek dokumentációs projektek, különféle installációk és fotósorozatok formájában igyekeztek fenntartani az emlékezést.

A tartalmi szempontokat figyelembe véve ebből az egységből kiemelhetővé válik Schell Gergely tanulmánya, amely a pszichológiatudományra alapozva a traumakutatás fejlődésének állomásairól és a nemi erőszakot elszenvedett nők gyógyulásának lehetőségeiről ad számot. A szerző kitér a társadalmi trauma jelenségének és a Pierre Janet által leírt felépülési szakaszoknak az ismertetésére, melyből kiindulva végül megfogalmazza, hogy a gyógyuláshoz vezető úton a társas kapcsolatok és a támogató közösség jelenléte töltik be az egyik legfontosabb szerepet. Ezt a nézetet képviseli Judith Lewis Herman is, aki a *Trauma és gyógyulás* című munkájában azt hangsúlyozza, hogy a túlélőknek – a felépülésre tett kísérlet első lépéseként – a hozzájuk közel álló személyeken túl a tágabb közösséggel is meg kell osztaniuk az átélteket, hiszen a rászűkről érkező reakciók erősen befolyásolják a feldolgozás végkimenetelét.¹⁰

A kötetet végül egy öt beszélgetést tartalmazó interjú-csokor zárja, amelyben az emlékezet, a felejtés, a bűn és a felelősség kérdésköréről, az emlékműállítás jelentőségéről és nehézségeiről, valamint az általuk reprezentálható témákról adnak átfogó képet a különböző területeken kiemelkedő teljesítményt nyújtó kutatók és művészek, mint Aleida Assmann, Michael Rothberg, James E. Young, Eduard Freudmann vagy Németh Ilona.

Jól látható, hogy a háborús nemi erőszak jelenségét, az emlékezés szükségességét, valamint annak megnyilvánulási lehetőségeit a kötet szinte minden részletre és tudományterületre kiterjedően igyekszik tárgyalni. A könyv címének ismeretében azonban az olvasóban egyfajta hiányérzet fogalmazódik meg. *Elhallgatva*, de mégis mi húzódik meg ennek a háttérben, milyen hatása van magára a traumát átélt személyekre. Rövid említés történik ugyan a téma tabu jellegére vonatkozóan, melynek keretében az elcsendesülés már

⁹ Eredetileg a budapesti Szabadság téren felállított *Magyar Fájdalom szobra* Émile Guillaume alkotása, melynek sorsáról Leposa Zsóka tanulmánya tesz említést.

¹⁰ Herman 2011. 91.

társadalmi elvárásként jelenik meg, így a törtétekről való beszéd jelentős támadások cél-táblájává teheti az áldozatot. Belátható, hogy a kiadvány terjedelme is véges és a rövid áttekintés sem a legmegfelelőbb megoldás, azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a témát pszichológiai szempontból megközelítve más tényezők is a felszínre kerülhetnek a későbbiekben. Ahogyan Menyhért Anna is rávilágít erre az *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom* című munkájában: a trauma elszenvedője által alkalmazott hallgatás nem kizárólag külső kényszer eredménye, hanem egyfajta belső gát, az átélt borzalmakról való beszámolás képtelensége. A törtétek elmondása azonban nagyon jelentős tényező, magának a gyógyulásnak az elősegítője és legfőbb támogatója az egyénre s a társadalomra vonatkozóan egyaránt.¹¹ A hallgatás és olykor a törtétek kizárólag ego-dokumentumok, főként naplók formájában történő megörökítése szolgálhatott az önvédelem, de támogató közeg hiányában a feldolgozásra tett kísérlet eszközeként is. A nemi erőszak elszenvedői a fizikai bántalmazáson túl teljesen soha be nem gyógyuló lelki sérüléseket szereztek, így a törtétek pszichológiai szempontú megközelítése és alaposabb feldolgozása semmiképpen sem nélkülözhető. A téma iránti érzékenyítés szempontjából ez a megközelítési mód ahhoz is hozzájárulhat, hogy az emberek akárcsak egy kis szeletet kapjanak abból, hogy mi játszódhat le az érintettek lelkében, hogyan nehezítik meg a mélyen eltemetni kívánt gondolatok a mindennapjaikat, és milyen hatást gyakorolnak az átéltek a későbbiekben kialakításra váró társas kapcsolataikra.

Összességében a könyv szerkezeti felépítését tekintve mindenképp pozitívumként emelhető ki a válogatott tanulmányok által megjelenített tematikai sokszínűség, a szakmai, de közben mégis olvasmányos írásmód, a kifejtett tartalom vizuális ábrázolása és a túlzott mértékű statisztikai adatokat mellőző jelleg, melynek köszönhetően a kötet a szakmai berkeken túl minden bizonnyal egy szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat.

¹¹ Menyhért 2008. 5.

Szakirodalom

- Herman 2011. Judith Lewis Herman: Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig. Bp., 2011.
- Kunt 2019. Kunt Gergely: Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban. Bp., 2019.
- Menyhért 2008. Menyhért Anna: Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom. Bp., 2008.
- Pető 2018. Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt. Bp., 2018.